

**ЗАЙМЕННІКАВЫЯ СРОДКІ ВЫРАЖЭННЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-
СЕМАНТЫЧНАГА ПОЛЯ АЗНАЧАЛЬНАСЦІ/
НЕАЗНАЧАЛЬНАСЦІ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ВЕРШАЎ Р. БАРАДУЛІНА)**

Функцыянальна-семантычнае поле азначальнасці / неазначальнасці (А/Н) складаюць рознаўзроўневыя сродкі. Беларуская мова з'яўляецца безартыклевай і функцыю пэўнага і няпэўнага артыкля бяруць на сябе няпэўныя і ўказальныя займеннікі. Цэнтр поля ўтварае лексема *адзін*, якая выступае ў ролі няпэўнага займенніка, а таксама ўказальны займеннік *гэты*. Няпэўныя і ўказальныя займеннікі *нехта*, *нешта*, *нейкі*, *нечы* (*нейчы*), *некаторы*, *некалькі*, *абы-хто*, *абы-што*, *абы-які*, *абы-чый*, *хто-небудзь*, *які-небудзь*, *чый-небудзь*, *колькі-небудзь*, *хтосьці*, *хтось*, *штосьці*, *такі* і г. д. утвараюць перыферыю поля [10, с. 257].

У лірыцы катэгорыя А/Н непасрэдна звязана з дэяксісам. Нестандартнае выкарыстоўванне займеннікаў служыць для стварэння вобразнасці і экспрэсіўнасці, дапамагае стварыць асаблівы паэтычны свет лірычнага героя.

Разгледзім, як дадзеная катэгорыя рэалізуецца ў лірыцы Рыгора Барадуліна. Матэрыялам для аналізу сталі зборнікі «Адам і Ева» (1968), «Маўчанне перуна» (1986), «Трэба дома бываць часцей» (1993), «Вечалле» (1980), «Зорка спагады» (2000), «Босая зорка» (2001) «Ксты» (2006).

Выкарыстанне займеннікаў у паэтычным тэксце характарызуецца адыходам ад нормы, што стварае асаблівую рэальнасць з іншай прасторай і часам.

Верш «Паэма» (*Мне цябе не стае / Тае...*) Складаецца з двух асабовых займеннікаў, указальнага займенніка і дзеяслова з адмоўнай часціцай *не*. Суб'екты (лірычны герой і гераіня) прадстаўлены апазіцыяй асабовых займеннікаў (я/ты). Указальны займеннік «тае» звычайна ўказывае на прадмет, «які ўжо быў названы» [9, с. 280-282]. У паэтычным тэксце яго выкарыстанне дапамагае стварыць апазіцыю «*гэта*» – гераіня

цяпер і «тая» – гераіня ў мінулым. Такім чынам, займеннік «тае», які ўказвае на адзінкаваць аб'екта, яго непаўтаральнасць, адпавядае сямантэме памяці. Паэтычны свет падвойваецца. Пласт цяперашняга часу сумяшчаецца з мінулым. Параўнайце:

*Не забыць сцежкі той, што цябе
На дарогу выводзіла з дому,
Што у хаце там быў рубель
У цяне і на курсу старому [1, с 11].*

Займеннік *той* дапамагае перанесціся ў мінулае, узгадаць людзей і падзеі.

*Вятрыска лісты нам на шыбіну клаў,
Рабіны рукамі здаровымі гойдаў.
І доўга не мог нас даклікацца ў клас
Той верасень
сорак чацвёртага года... [7, с. 21].*

*Я да скону заручаны з той стараною,
Дзе мама, як зорка,
Стаіць нада мною... [2, с. 141].*

Такім чынам, указальны займеннік *той* становіцца маркёрам звароту да мінулага, паказчыкам сувязі двух пластоў часу.

У інтымнай лірыцы замена імен займеннікамі – рэгулярная з'ява. Імя з'яўляецца нявызначаным, неістотным, на першы план выходзяць пачуцці і ўзаемаадносіны. Аўтар выкарыстоўвае апазіцыі *я/ты* (*Лёс мяне сцежкамі радаўці вёў, / Вёў да цябе на спатканне, / Ты — беларуска, ты — нашых краёў, Арыстакратка каханьня* [4, с. 4]), *я/вы* (*Я прашуся ў парабкі да Вас, / Гаспадыня зорнага палаца* [4, с. 6]).

Не частотнай з'яўляецца апазіцыя *ты / яна*. У вершы «Яна і ты» гэтая апазіцыя з'яўляецца ў назве, але у тэксце нявызначанасць, створаная ў назве, раскрываецца. Займеннік *яна* ўказвае на назоўнік – «старасць», ствараючы новую апазіцыю «*ты і старасць*»:

*«Яна і ты»
Вяцьме час малады ў старбе
Кожную хвілю праз сітца.
Старасць здзяцініцца — І да цябе
Будзе на ўлонні прасіцца... [7, с. 273].*

Цікавай з'яўляецца апазіцыя *ты – не ты* у вершы «Коней мяняе душа...», дзе «*не ты*» абазначае «не такі, які быў раней»:

*Точыць падковы іржа,
Колецца поле чужое.
Коней мяняе душа
Перад апошняй мяжою.
Там, за мяжой нематы,
За недагнанай вярстою
Ты ўжо будзеш не ты*

*І не ў цябе капаты
Будуць прасіць пастою... [7, с. 326].*

У гэтым вершы сутыкаюцца два пласта рэчаіснасці – рэальны свет і свет іншы, які актуалізуецца лексемай *там*.

У вершы «Папярхнеца грыватамі сьпёка» адсутнасць суб'екта дзеяння, выражанага займеннікам, выкарыстанне аднаасастаўных пэўнаасабовых сказаў падкрэслівае агульначалавецкасць таго, што апісваецца ў вершы. Нявызначанасць тут носіць абагульнены характар. Суб'ектам дзеяння выступае і лірычны герой, і чытач, і любы чалавек:

*Цэлы век палюеш, рыбачыш,
Толькі лядам робіцца пушча.
У рацэ спадзяванняў бачыш,
Як акручвае вір хітрушча.
Летшы лёс сам сабе вяшчуеш,
Глухнеш у нерасчутым гудзе,
Слухаеш сябе – і чуеш
Толькі водгук таго, што будзе [5, с. 39].*

У беларускай мове займеннікі могуць апускацца, пры гэтым асоба і род выражаюцца толькі з дапамогай дзеяслова. Род мы можам вызначыць толькі ў дзеясловах мінулага, а асобу – толькі у дзеясловах цяперашняга часу. Адсутнасць асобы пры выкарыстанні дзеясловаў прошлага часу адзіночнага ліку ў няпоўных канструкцыях (без дзейніка) стварае нявызначанасць асобы:

*Рабіў наіў,
Парыў
Музей фігур васьковых? [3, с. 7].*

У вершы невядома, пра каго ідзе гаворка – *ты, ён, я*. У наступным радку з'яўляецца займеннік *я*: (*Я свой даўно стварыў, / Як з гурб, / З фігур васьковых / Музей*). Але пра каго ідзе гаворка ў першым сказе так і застаецца невядома. Займенікавыя паказчыкі рода, лічбы і асобы выкарыстоўваюцца такім чынам, што ўводзяць дадатковую нявызначанасць.

Займеннікі 3-й асобы могуць выражаць вызначанасць, калі вядома пра каго ідзе гаворка, ці нявызначанасць, калі лірычны герой вядзе гаворку пра асобу, якая чытачу невядома.

*Яна ка мне прыйшла не з добрай казкі,
Не з ёлкі ў агнях пад Новы год,
Гарачыя аладкі з ейнай ласкі
З патэльні я хапаў хутчэй у рот.
Сорак чацвёрты ўспомніцца заўсёды... [1, с. 30].*

Дэнатат раскрываецца ў назве верша – «Стэарынавая свечка». Але да канца ён так і застаецца нявызначаным, бо ў тэксце ён не называецца.

У вершы «Хто?» пыталыны займеннік «*хто*» замяняе назоўнікі «думка» і «слова». У граматыцы займенніку *хто* адпавядаюць адушаўленыя назоўнікі, а займенніку *што* – неадушаўленыя. У вершы гэтая

апазіцыя парушаецца. Назва стварае сітуацыю нявызначанасці, бо чытач мяркуе, што гаворка будзе ісці пра кагосьці, а не пра штосьці.

Хто старэйшы, думка ці слова,

Хто шчырэйшы з іх? [5, с. 164].

Няпэўныя займеннікі, утвораныя ад пыталых з дапамогай прыставак *не-* (*нехта, нешта, нейкі, нечы (нейчы), некаторы, некалькі*), постфіксаў *-небудзь* (*хто-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, колькі-небудзь*), *-сьці* (*хтосьці, хтось, штосьці, штось, якісьці, якісь*) складаюць самую шматлікую групу займеннікаў. Гэтыя займеннікі няпэўна ўказваюць на асоб, прадметы, на колькасць, якасць ці прыналежнасць гэтых прадметаў [9, с. 303].

Займеннік *нешта* ўказвае на няпэўны прадмет альбо якасці:

Жыццё на шумны цырк падобна нечым,

Хіба што клоўны розныя ў яго... [6, с. 260].

Слова *нехта* абазначае няпэўную асобу, часам пры гэтым адзначаецца, з якой групы выдзелена гэтая асоба.

Нясі з падзякай небу свой абраз,

Каб у лампадах воч агонь не згас,

Пакуль твой цень зямля цярпліва носіць.

Калі цябе, як сноп з палёў жуды,

Прытуліць з непрасохлых дошак восець,

Ікону возьме нехта малады [2, с. 117].

У спалучэнні з прыметнікам *малады*, займеннік *нехта* атрымлівае значэнне абагульненасці.

Займеннік *нехта* можа надаваць адценне аб'якавасці:

І доля забудзе цябе –

І некага ўпадабае [5, с. 43].

Займеннікавыя сродкі выражэння функцыянальна-семантычнага поля А/Н ў беларускай мове характэрызуюцца разнастайнасцю і семантычнай разгалінаванасцю. Большасць неазначальных займеннікаў акрамя значэння няпэўнасці маюць дадатковае значэнне, якое ўтрымлівае ацэначна-мадальнае адценне. Гэта значэнне раскрываецца ў кантэксце. У паэтычным тэксце сродкі выражэння А/Н ярка праяўляюць экспрэсіўныя і вобразныя ўласцівасці.

У лірыцы Р. Барадуліна займеннікавыя сродкі выражэння функцыянальна-семантычнага поля А/Н маюць свае асаблівасці. Катэгорыя А/Н адлюстроўвае спецыфіку мастацкага свету аўтара. Нетрывіяльнае выкарыстанне займеннікаў прыводзіць да стварэння вобразнасці і дапамагае раскрыць тонкія семантычныя адценні.

Так, ключавымі сродкамі ў інтымных вершах становіцца апазіцыя асабовых займеннікаў *я і ты*, альбо *я і Вы*, дзякуючы чаму ствараецца нявызначанасць герояў твора. Указальны займеннік *той* становіцца паказчыкам звароту да мінулага часу. З дапамогай яго часавая прастора верша падвойваецца і пераносіць лірычнага героя з цяперашняга часу ў мінулае.

У філасофскіх вершах часта займеннікі могуць апускацца, асоба маркіруецца з дапамогай асабовых канчаткаў дзеясловаў. Адсутнасць асобы падкрэслівае экзістэнцыйны характар твораў, іх скіраванасць да ўсяго чалавецтва.

ЛІТАРАТУРА

1. Барадулін, Р. Адам і Ева. Лірыка. — Мінск, 1968.
2. Барадулін, Р. Босая зорка. — Мінск, 2001.
3. Барадулін, Р. Вечалле: Кніга паэзіі. — Мінск, 1980.
4. Барадулін, Р. Зорка спагады: Рамансы. — Мінск, 2000.
5. Барадулін, Р. Ксты. — Мінск, 2006.
6. Барадулін Р. Маўчанне перуна: Новая кн. — Мінск, 1986.
7. Барадулін, Р. Трэба дома бываць часцей...: Выбр. старонкі лірыкі. — Мінск, 1993.
8. Беларуская граматыка: у 2 ч. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; рэд.: М.В. Бірыла, П.П. Шуба.— Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. — 1985. — Мінск, 1985–1986.
9. Граматыка беларускай мовы: у 2 т. / Акад. навук БССР, Ін-т мовазнаўства; рэд.: К. К. Атраховіч (Крапіва), М.Г. Булахаў. — Т. 1: Марфалогія. — Мінск, 1962.
10. Теория функциональной грамматики: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива. Определенность/Неопределенность / Рос. АН, Ин-т лингвист. исслед. — СПб., 1992.